

ТВОРЧИСТЬ ЯК ЦІЛІСНА ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНА СИСТЕМА: КОНЦЕПЦІЯ В. В. КЛИМЕНКА

CREATIVITY AS A HOLISTIC PSYCHOPHYSIOLOGICAL SYSTEM: V. V. KLYMENKO'S CONCEPT

У статті представлено комплексний теоретико-методологічний аналіз психофізіологічної концепції творчості, розробленої В. В. Клименком, з урахуванням її значення для становлення вітчизняної психології творчості як автономної наукової галузі. Особливу увагу приділено поняттю праксису як центральному конструкту, що інтегрує психічну, соматичну й когнітивну активність у процесі творчого пошуку. У межах запропонованої моделі праксис розглядається як багатокомпонентна функціональна система, що включає сенсорне сприйняття, проектування майбутнього результату та матеріалізацію творчого задуму. Виокремлено базові елементи механізму творчості – енергопотенціал, психомоторну активність і критичність – як необхідні умови гармонійної реалізації творчого потенціалу. Розкрито роль «Я» людини як джерела внутрішньої організації психічного простору, здатного до продукування нових смислів через матричну структуру гештальтів. Матриця інтерпретується як гнучка, саморозвивальна система, що забезпечує неперервність і динамізм творчої активності. Окремо розглянуто феномен зворотного зв'язку (позитивного й негативного), його значення для регуляції творчо-мисленнєвих процесів і впливу на продуктивність творчої діяльності. Окреслено діапазон праксичної активності – від станів апраксії до станів натхнення – як індикаторів функціонального потенціалу творчого суб'єкта. У статті також розглянуто модель механізму творчості В. В. Клименка, який трактує творчість як універсальний психічний процес, що активується у відповідь на внутрішній дискомфорт і формується у взаємодії когнітивних, енергетичних та афективних компонентів. Перспективними визначаються подальші дослідження праксису як механізму інтеграції енергетичних, афективних, когнітивних і моторних процесів у структурі цілісної творчої дії.

Ключові слова: творчість, праксис, гештальт, матриця, психофізіологічний механізм, зворотний зв'язок, творча активність.

The article presents a comprehensive theoretical and methodological analysis of the psychophysiological concept of creativity developed by V. V. Klymenko, emphasizing its significance for the formation of Ukrainian psychology of creativity as an autonomous scientific field. Special attention is devoted to the notion of praxis as a central construct integrating mental, somatic, and cognitive activity in the process of creative search. Within the proposed model, praxis is interpreted as a multifunctional system comprising sensory perception, future projection, and materialization of creative intention. The key components of the creative mechanism – energy potential, psychomotor activity, and criticality – are highlighted as essential conditions for the harmonious realization of creative potential. The role of the “self” is explored as a source of inner organization of the mental space, capable of generating new meanings through the matrix structure of gestalts. The matrix is interpreted as a flexible, self-developing system that ensures the continuity and dynamism of creative activity. The phenomenon of feedback (both positive and negative) is considered separately, with emphasis on its role in regulating creative and cognitive processes and influencing the productivity of creative work. The range of praxical activity – from states of apraxia to states of inspiration – is outlined as an indicator of the subject's functional creative potential. The article also examines V. V. Klymenko's model of the creative mechanism, which conceptualizes creativity as a universal psychological process activated in response to internal discomfort and shaped through the interaction of cognitive, energetic, and affective components. Future research is suggested to focus on praxis as a mechanism for integrating energetic, affective, cognitive, and motor processes within the structure of holistic creative action.

Key words: creativity, praxis, gestalt, matrix, psychophysiological mechanism, feedback, creative activity.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.74.14>

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Клименко Д.В.

аспірант лабораторії психології творчості

Інститут психології імені Г. С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

Вступ. Стратегічні напрямки розвитку сучасного суспільства в світі і зокрема в Україні, передбачають активізацію людського фактору. Це пов'язано в першу чергу з пошуком резервів для дій людини. По-друге, це залежить від процесу трансформації природних задатків у певні здібності людини. І, по-третє, це потребує пошуку відповідних механізмів втілення уявних проєктів людини через їх трансформацію у реальні продукти психічної діяльності (мислення, почуття, уяву), конкретні матеріалізовані (вироби, предмети, винаходи) або в мистецькі твори (тексти, зображення, звукове звучання).

Творчість де далі стає провідною умовою в діяльності сучасної людини і потребує кращого усвідомлення своїх витоків зародження, розвитку та становлення. Саме тому психологія творчості як

нова галузь психологічної науки є важливою складовою наукових досліджень для потужного поступу з розбудови «технологій» та для розвитку творчих здібностей людини. Досліджуючи витoki народження тих чи інших ідей, моделей та досліджень в психології творчості можна проаналізувати причини вибудовування логіки та вектори спрямування пошуку оптимальних дій у створенні умов для творчості. Тому так важливо усвідомлювати для подальших досліджень ідеї, які обстоювали попередники.

Мета дослідження: проаналізувати та узагальнити концептуальні основи психофізіологічного механізму творчості В. В. Клименка, а також розкрити структуру та функції праксису як цілісної системи творчої активності.

Виклад основного матеріалу. У концепції творчості, запропонованій В. В. Клименком [1–5], ключову роль відіграє здатність людини до нестандартного, оригінального розв'язання задач, що активізує специфічний механізм творчості. Цей механізм функціонує завдяки гармонійній взаємодії трьох базових компонентів: енергетичного потенціалу, психомоторики та критичності. Визначальним моментом творчої діяльності дослідник вважає процес перетворення внутрішньої дисгармонії у гармонійну цілісність – саме ця здатність відчувати розлад і прагнути до його подолання є характерною ознакою творчої особистості. Цей процес реалізується в ході оригінальної постановки задачі та її неординарного розв'язання.

На думку В. В. Клименка, лише фізично та психічно здорова особистість здатна повноцінно реалізовувати зазначені творчі механізми, що зумовлює цілісне функціонування енергопотенціалу, психомоторної активності та критичної оцінки. Вчений трактує психофізіологічний механізм праксису як динамічну багатофункціональну систему, що є інструментом діяльності та вчинків людини. Ця система включає як чуттєве сприйняття, так і інформаційно-енергетичну взаємодію із середовищем. Відповідно до цілей, індивід може трансформувати сенсорний потік, виділяючи з нього окремі елементи, з яких формуються образи, емоції й думки [2].

Особливу увагу В. В. Клименко приділяє феномену Я-людини, який він розглядає як джерело творчої активності, здатне структурувати внутрішній психічний простір за допомогою гештальтів, установок і домінант. Гештальти у цій системі відіграють роль цілісних структур, які надають сприйняттю узгодженості та симетрії. Автор вводить поняття «матриці» як сукупності гештальтів, що втілюють індивідуальний досвід та є саморозвивальними утвореннями, здатними змінюватися в процесі творчої діяльності. Матриця відрізняється від шаблону тим, що не є застиглим знанням, а виступає гнучкою, живою системою, що реагує на нові виклики [5].

У структурі праксису В. В. Клименко виокремлює психічні функції: відображення (сенсорне сприйняття), проектування (уявлення майбутнього результату) та матеріалізацію (втілення задуму в реальні дії або об'єкти). Ці функції працюють злагоджено: в одній ситуації домінує одна з них, тоді як інші підтримують або фоновно супроводжують процес. Усі три компоненти є частинами єдиного психофізіологічного механізму, який забезпечує не лише адаптацію до реальності, а й трансформацію цієї реальності через творчість.

На рівні концептуального осмислення В. В. Клименко пропонує формулу творчої взаємодії: Я – праксис – не-Я. Тут «Я» символізує особистісний потенціал (мислення, почуття, уява, психомоторика, енергетика), «праксис» – механізм дії, а «не-Я» – сфера невідомого, неосяжного або проблемного, що викликає потребу у творчому осмисленні.

Цей взаємозв'язок, на думку дослідника, забезпечує виникнення нових сенсів, відкриттів, інновацій або художніх образів [4].

Таким чином, теорія В. В. Клименка інтегрує філософські, психологічні та фізіологічні аспекти творчості в єдину модель, що підкреслює значення цілісної активності психіки, тілесності та соціального контексту для формування творчого результату.

Автор концепції розглядає психофізіологічний механізм праксису як живу багатофункціональну систему, що виступає знаряддям праці, дії та вчинків. Саме ця система забезпечує здатність особистості вирішувати універсальні завдання і створювати нові продукти діяльності [4]. Одним із її важливих елементів є чуттєве відображення, в якому акумулюються як змісти психічного досвіду, так і інформаційно-енергетичні сигнали, що надходять із навколишнього середовища.

Залежно від поставленої мети, особистість здатна трансформувати потік чуттєвих вражень, декомпонуючи його на елементи і формуючи з цих взаємодій із зовнішнім світом («не-Я») нові образи, думки і переживання [4]. Таким чином, механізм праксису забезпечує не лише продуктивну діяльність, а й глибоку інтеграцію особистісного досвіду у творчий акт.

У концепції В. В. Клименка особливу значущість має трактування Я-людини як первинного творчого джерела, здатного породжувати як навколишню дійсність, так і власну суб'єктивність. Це Я діє через сукупність гештальтів, домінант та установок, які формують стабільну систему образів у межах динамічного сенсорного та перцептивного поля. Гештальти, за В. В. Клименком, є структурно завершеними формами сприйняття, що організовують і впорядковують множинність вхідних елементів згідно з внутрішніми законами цілісності. Вони забезпечують людині відчуття гармонії, завершеності й упізнаваності світу [4].

Ці уявлення отримують подальший розвиток у понятті «матриця» – ще одного ключового елемента психофізіологічної структури праксису (термін автора). Матриця, згідно з автором, постає як репрезентація всього життєвого досвіду індивіда, зафіксованого у формі гештальтів, які активізуються відповідно до поточного функціонального стану механізму праксису [4]. Важливою особливістю цієї структури є її здатність до саморозвитку в процесі дії: гештальти в матриці не лише відтворюють минуле, а й утворюють динамічне підґрунтя для майбутнього.

У цьому контексті В. В. Клименко проводить відмінність між шаблоном і матрицею: шаблон символізує застиглу, закріплену формою зовнішнього впливу структуру, що виникла з чужого досвіду, тоді як матриця – це жива, гнучка система, що еволюціонує на основі власного, особистісно пережитого знання. Матриця відображає інтеграцію минулого у проєкції майбутнього, утримуючи в собі як спогад, так і передбачення, а отже, забезпечує безперервність творчого становлення суб'єкта [4].

Таким чином, якщо розглядати елементи матриці як такі, що здатні до саморозвитку в процесі власної актуалізації, можна припустити, що вони взаємодіють між собою, утворюючи цілісну структурно-функціональну систему. Враховуючи, що ці елементи не можуть розгортатися у відриві від психічної діяльності особистості, їхня взаємодія завжди опосередкована психічними функціями.

Згідно з В. В. Клименком, матриця є упорядкованою системою гештальтів – функціональних одиниць, що спеціалізуються на зберіганні, перенесенні та реалізації спадкової інформації, необхідної для ефективного здійснення взаємодії в межах творчої діяльності. Вона постає як динамічна і гнучка структура, здатна до постійного оновлення в умовах активного праксису [4].

В. В. Клименко вважає основним завданням свого дослідження виявлення структури гештальтів та шляхів їх гармонізації в межах психології та гігієни творчості. Гештальт при цьому розглядається як цілісне утворення, властивості якого неможливо повністю пояснити через складові частини об'єкта – він виступає ключовим елементом психічної діяльності [4]. Зокрема, переживання гештальта полягає у відчутті якості цілісного образу, яке залишається сталим, навіть якщо змінюються окремі компоненти, наприклад, мелодія, виконана на різній тональності, зберігає свій цілісний характер [4]. Водночас В. В. Клименко підкреслює, що за певних умов – наприклад, при програванні мелодії в зворотному порядку – цілісний образ розпадається на окремі елементи і втрачає своє гештальтне сприйняття. Таким чином, коли людина сприймає послідовність явищ або процесів, вона не просто фіксує набір окремих частин, а переживає їх як неподільну цілісність, що утворює гештальтну структуру, подібно до мелодії [4].

В. В. Клименко підкреслює унікальність гештальта в його здатності переноситись на різні об'єкти. Наприклад, мелодія, виконана в різних тональностях, хоч і викликає різні емоційні відгуки, проте залишається впізнаваною як одна й та сама композиція. На його думку, гештальти виникають через прагнення психічного поля людини формувати прості, гармонійні, симетричні та замкнені структури. Вчений також акцентує увагу на різних засобах і живих «інструментах» праксису: мислення як відображення невідчутного світу; почуття як оцінка об'єктів і явищ, що визначає вибір дії; уява – як формування образів того, що не існує; психомоторика як важливий засіб реалізації праксису; енергетичний потенціал – як системна характеристика психічного стану. Крім того, В. В. Клименко досліджує особливості творчих процесів, зокрема відкриттів, винаходів і створення художніх образів [4].

В. В. Клименко акцентує увагу на психофізіологічній основі праксису – поняття, яке він вводить для позначення єдності трьох ключових психічних функцій: відображувальної, проектувальної та матеріалізуючої (опредметненої). Продуктивність

людських дій, за його концепцією, варіюється на спектрі від повної відсутності рухів (апраксія) до найвищої творчої активності – стану натхнення. Сам термін «праксис» походить від грецького і означає «дія», «справа», «діло», він описує здатність людини здійснювати послідовні, навчені або імпровізовані рухи думки, почуттів, уяви та психомоторики з метою досягнення конкретної цілі [4]. Зокрема, В. В. Клименко пояснює, що психічні механізми відображення реалізуються через поєднання чуттєво-інтуїтивних елементів – образів, почуттів, думок – із дискурсивно-логічними засобами – словом, поняттями, символами, а синтез їхніх смислів втілюється у текстах.

Механізми проектування образів майбутнього, за В. В. Клименком, охоплюють три часові виміри – сучасне, віддалене та перспективне. У свою чергу, психомоторне втілення задуму полягає в актуалізації думок, почуттів і образів як когнітивних структур, які знаходять своє втілення у матеріальних об'єктах або набувають опрідметненої форми [4]. На його думку, ці компоненти праксису функціонують як єдина органічна система, що активується узгоджено і цілісно. Зокрема, у процесі відображення формується образ предмета; у проектуванні ж майбутнього відбувається синтез апперцептивних процесів із образом сучасності та антиципація майбутнього образу; у психомоторній реалізації задуму рухи думки і образу регулюються під контролем почуття гармонії, де завершення одного етапу стає початком наступного, що проявляється в новій якості. Втілення задуму, таким чином, є кроком до усвідомлення власного істинного «я» [4].

За поглядом В. В. Клименка, усі три психофізіологічні механізми праксису становлять єдине цілісне утворення, яке проходить стадії зародження, розвитку та реалізації, а в несприятливих життєвих обставинах може занепадати. Кожен із цих механізмів, виступаючи домінуючим, допоміжним або фоновим, виконує власну функцію відповідно до свого призначення [4]. У межах творчої теорії В. В. Клименка психофізіологічний механізм праксису людини може бути представленим у формі рівняння: Я (психе) – праксис – не-Я (таємниця, завдання). В цьому контексті «Я» як творчий центр психіки складається з потенційних можливостей психічної сфери – мислення, почуттів і уяви – а також потенцій соматичної складової – психомоторики та енергетичного ресурсу. Цей комплекс забезпечує обмін інформацією і енергією під час розв'язання проблем і вироблення нових продуктів. Потенції психе і соми виступають як психофізіологічні органи або «живі пристрої», що виконують обробку, вимірювання, трансформацію образів та їхнє втілення у нові форми. Саме завдяки цьому процесу людина здатна досягати несподіваних результатів – відкриттів, винаходів або створення художніх образів. Водночас «не-Я» у цій моделі уособлює єдність невідомого, аморального, дисгармонійного – те, що виходить за межі звичного досвіду [4].

Автор наголошує, що кожен елемент праксису містить у собі потенціал протилежного процесу – від спонтанного згасання дії до її відновлення і посилення. Взаємодія між «Я» і «не-Я» призводить до переходу обох у нові якісні стани: людина відкриває в об'єкті нові властивості, а в собі – нові можливості керувати ними; об'єкт же набуває живого, одухотвореного характеру. Такий предмет оживлюється, викликає емоційний відгук, пробуджує високі почуття й душевне піднесення [4]. Відповідно до поглядів В. В. Клименка, саме ця цілісність і взаємодія механізмів праксису є джерелом виникнення відкриттів, винаходів і художніх образів [4].

Отже, відповідно до теорії В. В. Клименка, у межах психофізіології праксису досліджується структура творчого механізму та його онтогенетичний розвиток. Цьому сприяє здатність складових праксису функціонувати послідовно, змінюючи домінуючий, допоміжний або фоновий рівень активності, що надає цьому механізму універсальності [4]. Зокрема, В. В. Клименко запропонував шкалу праксичної активності, яка включає низку градуєваних станів у спектрі від «апраксії» до «стану натхнення у праксисі». Ця шкала охоплює різні рівні порушень: «кінетична апраксія» – нездатність здійснювати довільні рухи; «ідеомоторна апраксія» – труднощі у виконанні складних рухових дій; «амнестична апраксія» – втрата здатності виконувати послідовні дії на прохання; «конструктивна апраксія» – неможливість малювати або збирати предмети з окремих частин; а також явища «практогнозії», що поєднують порушення рухової активності з агнозією, тобто дефіцитом розпізнавання предметів. Окрім того, існує стан «мисленнєвої агнозії», при якому відбувається хибне сприйняття або інтерпретація предметів і символів [4].

В. В. Клименко розглядає «творчу роботу» як процес відкриття нових властивостей у невідомому та формування на їх основі унікальних і самодостатніх продуктів – відкриттів, винаходів і художніх творів. На його думку, цей процес супроводжується станом натхнення, що полягає у вилученні прихованої у задачі енергії та інформації та їхньому втіленні у вироби, що набувають ознак духовності [4].

Безперечно, принцип зворотного зв'язку є ключовим для подальшого осмислення, і В. В. Клименко підкреслює його роль у «творчій роботі» [4]. Водночас у системі «Я і не-Я» зовнішні подразники викликають також активність негативного зворотного зв'язку, який, за словами В. В. Клименка, балансує систему, забезпечуючи гомеостаз і збереження самодостатності стану Я [4]. Цей механізм внутрішньої регуляції сприяє здобуттю системою здатності самостійно підвищувати рівень організації [4]. Відповідно до його теоретичних положень, праксис функціонує як природний процес саморегуляції, що дозволяє психіці відновлювати порушений зовнішніми негативними впливами стан і повертатися

до балансу [4]. При цьому кожен елемент праксису містить у собі потенціал протилежного – здатність до спонтанного згасання дії та її подальшого відновлення [4].

В. В. Клименко запропонував концептуальну модель механізму творчості як внутрішньої психічної структури, здатної до розвитку за умови відповідного стимулювання, навчання та уникнення руйнівних впливів.

Автор розглядає творчість не як виняткову властивість геніїв, а як універсальний потенціал, наявний у кожній практично здорової людини. Центральною тезою є твердження, що творчість виникає як відповідь на внутрішній дискомфорт – прагнення гармонії спонукає індивіда змінювати навколишню дійсність або власний спосіб дії. Механізм творчості, за В. В. Клименком, активується у разі, коли рутинна діяльність стає психологічно нестерпною, і лише нові, оригінальні рішення здатні відновити внутрішній комфорт.

До джерел творчості В. В. Клименко відносить: чутливість, енергопотенціал, психомоторика, уява, інтуїція та почуття гармонії. Особлива увага приділяється уяві як здатності до репетиції майбутнього та перетворення образів [3].

Також В. В. Клименко ідентифікує чинники, які блокують або руйнують механізм творчості: шаблонність мислення, догматизм, обмеження сенсорного досвіду, деформації навчальних технологій. Зокрема, автор описує, як освітні практики можуть «сповивати» творчу енергію, гальмуючи самовираження учня [3].

Методологічною інновацією автора є аксіоматичний підхід, що передбачає побудову теорії творчого механізму на підставі простих, очевидних, але глибоко значущих тверджень. Наприклад, В. В. Клименко стверджує, що механізм творчості універсальний, не залежить від змісту діяльності й працює з будь-яким матеріалом – від математики до мистецтва, – якщо на вході є задача (дисгармонія), а на виході – її розв'язання (гармонія) [3].

Таким чином, праця В. В. Клименка становить важливий етап у розробці вітчизняної теорії творчості, поєднуючи системне, особистісне й освітнє бачення розвитку творчості.

Висновки. Аналіз психофізіологічної концепції механізмів творчості В. В. Клименка демонструє її значущість як фундаментального внеску у розуміння творчості. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок про важливість комплексного розгляду зворотних зв'язків у процесі творчої взаємодії. Зокрема, актуалізація як позитивних, так і негативних зворотних зв'язків є невід'ємною складовою творчого процесу. Водночас внутрішні механізми організації й регуляції творчої діяльності здатні адаптуватися до змін умов та внутрішніх чинників, проявляючи динамічну здатність спонтанно перемикатися між різними станами активності. Така гнучкість у роботі зворотних зв'язків дозволяє творчій особистості ефективно

реагувати на як зовнішні, так і внутрішні впливи, що є визначальним для підтримки балансу між конструктивними та деструктивними впливами у творчому процесі.

В. В. Клименко запропонував цілісну модель механізму творчості як універсальної психічної структури, що активується у відповідь на внутрішній дискомфорт і прагнення до гармонії. Він підкреслював, що творчість притаманна кожній людині, а її реалізація залежить від розвитку взаємопов'язаних складників – уяви, чутливості, енергопотенціалу, інтуїції та почуття гармонії. Особливу увагу В. В. Клименко приділяв чинникам, які блокують роботу механізму творчості, зокрема – освітнім і соціокультурним обмеженням, що унеможливають самореалізацію особистості.

Перспективним є подальше емпіричне вивчення шкали праксичної активності – досліджен-

ня градацій від апраксії до стану натхнення, виявлення нейрофізіологічних і психологічних маркерів цих станів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Клименко В. В. Механізм творчості: чи можна його розвивати. Київ, 2001. 96 с.
2. Клименко В. В. Механізм творчості: чим його розвивати. Київ, 2001. 96 с.
3. Клименко В. В. Психологічна підтримка творчості учня. Київ, 2002. 48 с.
4. Клименко В. В. Психофізіологічні механізми праксису людини: монографія. Київ : Видавничий дім «Слово», 2013. 640 с.
5. Клименко В. В. Психологія творчості: навчальний посібник для вищих навчальних закладів. Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 480 с.